

KO'P YILLIK DORIVOR O'SIMLIKAR (MARVARIDGUL, RO'YAN, QALAMPIR
YALPIZ, LIMONO'T) VA ULARNI DALA SHAROITIDA VEGETATIV
KO'PAYTIRISH USULLARI

Yaxshibekova Gulhayo Ravshan qizi

Annotatsiya; O'simlikni vegetativ yo'l bilan ko'paytirilayotganda ildizlarning hosil bo'lishi ma'lum miqdorda bargda kechadigan fotosintez jarayoniga bog'liqligi aniqlanadi. O'simlikni yaxshi va tez ildiz olishi uchun ildizpoyalarni geteroauksin bilan ishlov berish tavsiya etiladi. Buning uchun yaxshi rivojlangan o'simlikdan ildizpoyalar olinadi va 24 soat mobaynida 100 mg/l konsentratsiyadagi geterauksin eritmasiga solib qo'yiladi. Shundan so'ng ildizpoyalar oldindan tayyorlangan tuproq substraktiga ekiladi. O'zbekiston sharoitida may marvaridguli botanika bog'ida dorivor o'simlik sifatida introduksiya qilingan. Ona o'simliklardan olingan ildizpoyalar kuzda oktabr oyida tayyorlanadi. Ularning uzunligi 8-10 sm, eni 0,5-0,7 sm bo'lib, tuproq substrakti (qum va barg chirindisiga 1:1 nisbatda to'ldirilgan) yashiklarga 4-6 sm chuqurlikda o'tkaziladi.

Kalit so'zlar: dorivor o'simliklar, ko'p yillik, marvaridgul, ro'yan, yalpiz, limono'ti, chuqurligi, vegetative ko'paytirish.

Kirish

May marvaridguli - *Convallaria majalis* lolaguldoshlar (*Liliaceae*) oilasiga

kiradi. Ko'p yillik o't o'simlik. Balandligi 15-30 sm. Ildiz poyasi sudralgan, shoxlangan tugunlarida ko'plab ildizlari bor. Yer ustki qismida gul o'qi o'sib chiqqan. Gul o'qining pastki qismida 3-6 ta och plyonkasimon tangachalar bilan qoplangan. Barglari ildiz atrofida 2 ba'zan, ellipssimon, o'tkir uchli tekis qirrali va yoysimon tomirlangan, uzunligi 10-20 sm, eni 4-8 sm ochiq yashil rangli, yuqori qismi ozgina qayrilgan. Gul o'qi uch qirrali, yuqoriga qaragan, do'ngsimon qayrilgan, lantsetsimon ildizoldi barglaridan o'sib chiqqan. Gul o'qi bir tomonga qayrilgan gullari yoqimli hidli, 6-20 ta miqdorda.

Gulto'jbargi oddiy, oq uzunligi 57 mm sharsimon qo'ngiroq tekis, 6 ta qayrilgan tishchali, changchilari 6 donada, kalta yo'g'on ignali. Urug'chasi bitta. Mevasi olovrang - qizil, sharsimon, ho'l meva, urug'lari yumaloq tuxumsimon, uzunligi 3-4 mm. 1000 dona urug'ining vazni 20 g. Aprel - iyulda gullaydi. Avgust - sentabrda meva tugadi. May marvaridgulining keng, tekis va yalang'och barg plastinkasi zax va nam, yoritilgan joylarda o'sishga moslashgan —kengbarg o'simliklar tipiga kiradi. May marvaridguli yevropaning katta hududlarida o'sadi May marvaridguli o'sadigan shimoliy hududlar Kolsk yarim orolidir.

Kimyoviy tarkibi. May marvaridgul o'ti tarkibida 20 ga yaqin glikozidlar, flavonoidlar, qumarinlar, efir moyi va boshqa moddalar bor. Ishlatilishi. Tibbiyotda may marvaridgulining yer ustki qismi bargi va guli ishlatiladi. Marvaridgul preparatlari yurak xastaligini davolovchi, o'tkir surunkali yurak kasalliklari va yurak porogida ishlatiladi.

O'stirish texnologiyasi. May marvaridguli ildizpoyalaridan vegetativ usulda oson ko'payadi. Shuning uchun may marvaridgulini sanoat miqyosida ko'paytirish uchun xuddi

shu usul qo'llaniladi. O'simlikni vegetativ yo'l bilan ko'paytirilayotganda ildizlarning hosil bo'lishi ma'lum miqdorda bargda kechadigan fotosintez jarayoniga bog'liqligi aniqlanadi. O'simlikni yaxshi va tez ildiz olishi uchun ildizpoyalarni geteroauksin bilan ishlov berish tavsiya etiladi. Buning uchun yaxshi rivojlangan o'simlikdan ildizpoyalar olinadi va 24 soat mobaynida 100 mg/l konsentratsiyadagi geterauksin eritmasiga solib qo'yiladi. Shundan so'ng ildizpoyalar oldindan tayyorlangan tuproq substraktiga ekiladi. O'zbekiston sharoitida may marvaridguli botanika bog'ida dorivor o'simlik sifatida introduksiya qilingan. Ona o'simliklardan olingan ildizpoyalar kuzda oktabr oyida tayyorlanadi. Ularning uzunligi 8-10 sm, eni 0,5-0,7 sm bo'lib, tuproq substrakti (qum va barg chirindisiga 1:1 nisbatda to'ldirilgan) yashiklarga 4-6 sm chuqurlikda o'tkaziladi.

Ildizpoyalarni yerga ekish aprelning 2 yarmidan boshlanadi. O'simlik orasidagi masofa 4 sm, egat oralig'i 15-20 sm qilib, nam tuproqqa ekiladi, ketidan sug'oriladi. Kuzda ekilgan ildizpoyalar baquvvat bo'lib, vegetativ rivojlanishi bahordagiga nisbatan tezlashadi. 1 m yerga 20 ta o'simlik joylashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Vegetatsiya davomida 16-18 marta sug'oriladi. Ildizlari yaxshi taraqqiy yetib yoyilganda har 3 martam sug'orilgandan keyin oralari yumshatiladi, begona o'tlardan tozalanadi. May marvaridgulinining vegetatsiya davomida va 3-yillar gektariga 1.00 kilogramm azot, 70 kilogramm fosfor va 50 kilogramm kaliy o'g'it bilan oziqlantiriladi. O'simlikning gullash davrida yer yuzida 3-5 santimetr yuqoriroqdan silos o'radigan mashinada yoki qo'lda uning o'ti o'riladi va xirmonda yig'ilib quritiladi. Har gektar yerdan 600-700 kilogramm hosil yig'ib olish mumkin.

Ro'yan (bo'yoqdor ro'yan — *Rubia tinctorum* va Gruziya ro'yani — *Rubia iberica*) ro'yandoshlar — *Rubiaceae* oilasiga mansub, ko'p yillik, bo'yi 30—150 sm gacha bo'lgan o't o'simlik. Ildizpoyasi uzun, sudralib o'suvchi, shoxlangan, silindrsimon, yo'g'on, bo'g'inli, ko'p boshli. Poyasi bir nechta, to'rt qirrali, bo'g'inli, sershox va ilmoqli dag'al tuklar bilan qoplangan. Bargi lansetsimon-tuxumsimon, yaltiroq, pastki tomonidagi yo'gon tomirlari ilmoqli dag'al tuklar bilan qoplangan, juda ham qisqa bandi bilan poyada 4—6 tadan to'p-to'p bo'lib joylashgan. Gullari mayda, yashil-sariq, barg qo'ltig'idan o'sib chiqqan yarimsoya-bonga to'planib, ro'vaksimon gul to'plamini tashkil etadi. Gulkosachasi aniq bilinmaydi, toj bargi 5 ta, birlashgan, voronkasimon-g'ildiraksimon, otaligi 5 ta, onalik tuguni 2 xonali, pastga joylashgan. Mevasi 1—2 urug'li, sharsimon, oldin qizil, keyinchalik qora rangga aylanuvchi sershira ho'l meva. Iyun-avgust oylarida gullaydi, mevasi — avgust-sentabrda pishadi.

Ro'yanning vatani O'rtaer dengiz mamlakatlari. Ukraina, Moldova, Rossiyaning Yevropa qismining janubida, Kavkaz va O'rta Osiyoda uchraydi. Asosan, ariq bo'ylarida, butalar orasida, kanallar bo'yida, dalalarda va bog'larda o'sadi. Ro'yan plantatsiyalarda ham o'stiriladi.

Kimyoviy tarkibi. Ildizpoya tarkibida 5—6% gacha antratsen hosilalari (alizarin, ruberitrin kislota, purpurin, munistin, lutsidin va boshqalar) va 15% gacha qandlar, pektin modda hamda kislotalari bor.

Ishlatilishi. Ro'yan o'simligi spazmatik va siydik haydash hamda buyrak toshlarini (fosfatlarni) yumshatish ta'siriga ega. Shuning uchun uni dorivor preparatlari siydik yo'llari, buyrak hamda o't pufagi tosh va podagra kasalliklarida qo'llaniladi.

Ro'yan o'simligini etishtirish agrotexnikasi. Ro'yanga ajratilgan dalalar erta kuzda shudgordan oldin har gektar yerga 15-20 tonna organik o'g'itlar, superfosfat berib 27-30 sm chuqurlikda haydaladi. Agar o'simlik yog'ingarchilik kam bo'lgan avtomorf tuproqlarda ekilsa yer haydash bilan birga gektariga 20 kg azot va kaliy o'g'itini berish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ro'yan urug'idan va ildizpoya qalamchalaridan ham ko'payadi. Ekishdan oldin urug'ni stratifikatsiya qilmasa ham bo'ladi. Erta bahorda haydalgan yerlar boronalanadi va kultivatsiya qilinadi. Tuproqning harorati 10-12°C bo'lganda mart oylarining o'rtalarida gektariga 13-15 kg urug' sarflanadi. Uning ekilish chuqurligi 4-5 sm dan kam bo'lmasligi lozim. Urug'ning unuvchanligi 75-80% dan kam bo'lmasligi kerak. Tuproqning harorati mo'tadil va namlik yetarli bo'lsa ekilgan urug'lar 10-12 kunda unib chiqadi.

Agar ildizpoya qalamchalardan ko'paytiriladigan bo'lsa ularning ildiz olish darajasi 80-90% dan kam bo'lmasligi kerak. Ildizpoyalar erta bahorda 8-10 sm chuqurlikda ekilishi lozim. Gektariga o'rtacha 10-12 sentner ildizpoya sarflanadi. O'simlikning zichligi 1 metrda 10-15 dona. Urug' va qalamcha qator oralari 60 sm dan qilib ekilsa, o'simlik ikkinchi va keyingi yillarda ildizlari yaxshi rivojlanib tuproq yuzasini butunlay qoplanishga sharoit yaratiladi.

Ro'yan o'simligi birinchi yili 7-8 marta sug'oriladi, keying yillarda sug'orish soni kamaytiriladi. Birinchi yili o'simlik oralari yumshatiladi, begona o'tlardan tozalanadi. Birinchi o'g'itlash may va iyun oylarida gektariga 30 kg azot, 20 kg kaliy o'g'iti berish bilan amalga oshiriladi. Ikkinchi oziqlantirish avgust oylarida 30 kg azot va 20 kg superfosfat o'g'iti berish bilan tamomlanadi. O'simlikni oziqlantirish sug'orishdan oldin amalga oshiriladi.

Bo'yoqdor ro'yanning ikkinchi va uchinchi yillari, dastlabki mevalari qo'ng'ir tusga kirganda ularning to'kilib ketishiga yo'l qo'ymasdan yig'ib olinadi. Ildiz va ildizpoyasini kech kuzda yoki erta bahorda plug bilan yerni 30-35 sm ag'darib tuproqdan tozalab, suvda yuvib va +45-50°S da ildizini quritish xonalarida quritib olinadi.

Ro'yanning urug'lari qo'lda yoki mexanizmlar yordamida yig'ib olinadi. Har gektar yerdan o'rtacha 80-100 kg urug' va 13-14 sentner quruq ildiz yig'ib olish mumkin.

Dorivor limono't - *Melissa officinalis* - yasnotkaguldoshlar (*Lamiaceae*) oilasiga mansub, ko'p yillik limon hidi kelib turuvchi o't o'simlik. Ildizpoyasi tarmoqlangan. Poyalari tik o'suvchi, to'rt qirrali, shoxlangan, bo'yi 80 sm ga boradi. Barglari bandli, tuxumsimon chetlari arrasimon qirzilgan. Gullari mayda, oq sarg'ish yoki pushti, barg qo'ltiqlarida 3-10 tadan soxta mutovkalarga yig'iladi. Mevasi yong'oqcha, jigarrang yoki to'q jigarrang. 1000 dona urug'ining vazni 0,5-0,7 g.

Kimyoviy tarkibi. Barglari tarkibida 0,33% gacha efir moyi, karotin va askorbin kislotasi bor. Urug'i tarkibida 20% yog' bor. Ishlatilishi. Preparatlari, damlamalari og'riq qoldiruvchi, yurak kasalliklariga qarshi, oshqozon-ichak kasalliklarida, ter haydovchi vosita sifatida, og'iz bo'shlig'ini chayishda, teri kasalliklarida ishlatiladi. Oziq-ovqat va atir-upa sanoatida ham keng qo'llaniladi.

O'stirish texnologiyasi. Dorivor limono't o'simligini O'zbekistonning barcha tuproqsharoitida ekib o'stirish mumkin. O'simlikdan yuqori hosil yig'ib olish uchun

unga sho'rlanmagan, mexanik tarkibi o'rtacha, unumdor, dukkakli va g'allasimon ekinlardan bo'shagan yerlarni tanlash tavsiya etiladi.

Dorivor melissani bir dalada 5 yilgacha o'stirib hosil olish mumkin. O'simlik ekiladigan yerlarni kuzda 25-28 sm chuqurlikda sifatli qilib haydaladi. Haydash oldidan gektar hisobiga 20-30 tonnadan organik o'g'it va 50 kg dan fosfor o'g'iti bilan oziqlantiriladi. Ekish oldidan erlarni tekislash, bir yillik va ko'p yillik begona o'tlar urug'ini kamaytirish maqsadida uzunasiga va ko'ndalangiga diskali borona bilan 6-8 sm chuqurlikda yumshatiladi va molalash o'tkaziladi.

XULOSA

Tuproqning usti 2-3sm qalinlikda muchalansa maysalar 10-15 kundan keyin unib chiqadi, 4 ta chin barg chiqargandan keyin yagana qilinadi. Har bir metrda 4-5 tup o'simlik qoldiriladi. Agar tuproqda nam yetarli bo'lmasa urug'larni unib chiqishi uchun sug'orish jo'yaklari tortilib tezlik bilan sug'oriladi. Urug'lar ekilgandan keyin nihollar 10-12 kunda unib chiqadi. O'simlikda 3-4 ta chin barg hosil bo'lganda qator oralari tuprog'i yumshatiladi va 20-25 sm oralig'ida 2-3 tadan o'simlik qoldirilib yagana qilinadi. Dorivor melissani shonahish davrida gektar hisobiga 30 kg dan azot va 20 kg dan kaliy o'g'iti bilan oziqlantiriladi. Vegetatsiya oxirigacha o'simlik 9-10 marta sug'oriladi. Har 3-4 marta sug'orilgandan keyin, o'simlik oralari kultivatsiya qilinadi va begona o'tlardan tozalanadi.

Yalpiz ildizpoya - qalamchadan ko'paytiriladi. Ekishdan oldin 8-10 sm uzunlikda qalamchalar tayyorlanadi. Qalamchalar mart aprel oylarida 10 sm chuqurlikda tayyorlangan jo'yaklarga birbiridan 20-25 sm masofada ekiladi. Qator oralari 60 sm bo'lganda bir gektar yerga 7-8 mingta ildizpoya qalamchalari zarur bo'ladi. Ekilgandan so'ng sug'orish egatlari olinadi va tuproq suvga to'yinganga qadar sug'oriladi. Yalpizning rivojlanib yaxshi hosil berishi muntazam sug'orib va o'g'itlab to'rishga bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. O'zMU. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
2. Xolmatov H.X., Habibov Z. H., Farmakognoziya [Darslik], T., 1967;
3. Nabiyev M, Shifobaxsh giyoxlar, T., 1980;
4. Hojimatov Q., Olloyorov M. , O'zbekistonning shifobaxsh o'simliklari va ularni muhofaza qilish, T., 1988;
5. Xoliqov K., O'zbekiston janubidagi dorivor o'simliklar, T., 1992;
6. Hojimatov Q.H., Yo'ldoshev K.Y., Shogulomov U.Sh., Hojimatov O.Q., Shifobaxsh giyoxlar dardlarga malham (Fitoterapiya), T., 1995;